

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

4) сестерции Нерона типа 352 – 11 экз. (7);
 5) посерные дупондии Котиса I с «храмом» типа 370 – 2 экз (2);
 6) дупондии Евн(ики) типа 371 – 3 экз (3);
 7) сестерции Рескупорида I типа «царь в кресле» 375 – 8 экз (7)
 8) дупондий Рескупорида I с «Афродитой Уранией» типа 374 – 1 экз (1);
 9) дупондии Рескупорида I с «курульным креслом/инсигнии» типа 376 – 3 экз (3).
 Из названных монет автор осмотрел 40 выделенных в скобках экземпляров. Обращает на себя внимание отсутствие в кладе ассариев Митридата III, аналогичное такому же отсутствию этих монет и в Гунявском кладе времени Савромата I, где есть, например, более редкие ассарии Гепеирии с «бюстом Афродиты Урании» [Нестеренко Н.Д. Клады Горгииппии ... – С. 87; Абрамзон М.Г., Фролова Н.А., Горлов Ю.В. Клады античных монет ... – С. 252-259]. Поскольку бронза Митридата III в находках встречается едва ли не чаще, чем ассарии Аспурга (ср. состав клада из Сукко времени Митридата III [Крушкол Ю.С. Клад бронзовых монет времени Митридата VIII из селения Сукко Анапского района // ВДИ. – 1978. – 4. – С. 61-63; Абрамзон М.Г., Фролова Н.А., Горлов Ю.В. Клады античных монет ... – С. 246]) или Котиса I, то отсутствие их в рассматриваемом кладе свидетельствует и об отсутствии их в денежном обращении после Митридата III.

Второй примечательной чертой клада являются дупондии с «курульным креслом и именами Аспурга и Котиса (I)» типа 376, отчеканенные одновременно с сестерциями типа 374 Рескупорида I [Зограф А.Н. Античные монеты ... – С. 198]. Такой состав клада даёт лишнее доказательство по атрибуции дупондиев с «курульным креслом» типа 376 как синхронных выпусков к сестерциям Рескупорида I с «царём в кресле» типа 375. О том, что дупондии типа 376 не относятся к Котису II, – свидетельствует и Гунявский клад, так же включающий в себя два экземпляра типа 376, как и сестерции Рескупорида I и Савромата I – но ни одного сестерция Котиса II, ко времени которого относят формирование Гунявского клада некоторые исследователи.

Міняйло Н.В. (Київ, Україна)

ЕТРУСЬКІ ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОЇ РИТУАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Під поняттям ритуал (від лат. ritualis (обрядовий), від — лат. ritus — «релігійний обряд») зазвичай розуміють зовнішній вияв віри людини у надприродне. Вважається, що оскільки предмет релігійної віри (Бог чи інша вища сутність), як правило, стоїть над світом видимих речей, то людина не здатна досягнути волі божества та встановити з ним зв'язок без посередництва різноманітних ритуалів. Крім того, спільне виконання усіма членами суспільства ритуалів утворює єдність та сприяє залученню кожного окремого індивіда до життя громади.

Ритуали відігравали величезну роль у житті Римської республіки. Релігія у Римі мала підтримувати встановлений порядок виконання

обрядів і церемоній, без яких рівновага між людиною і божеством вважалася порушеною. Поняттям *pietas* (благочестя) позначали чітке дотримання ритуалів, а також взаємини між різними елементами всесвіту. Це поняття стосувалося як богів, так і людських спільнот (народів, міст), а також індивідів¹.

Як зазначає Мірча Еліаде, римська релігія головним чином носила суспільний характер. Її особливостями є неметафізична орієнтація та релігійний інтерес до конкретних природних чи історичних подій. Будь-які надзвичайні явища вважалися ознакою зміни взаємовідносин між громадою та богами, що може призвести до нещастя, тобто так званої «негативної теофанії»².

У Римі з VI до I ст. до Р.Х. діяв надзвичайно специфічний державний механізм, який забезпечував не лише стабільне функціонування держави у межах римської *civitas*, а й поступове розширення її кордонів. Його суть полягала у органічному поєднанні глибокої релігійності, близької до забобонності, і прагматизму у державному житті. Значення релігії у державному житті Стародавнього Риму пояснюється інтенсивними етруссько-римськими культурними та релігійними контактами³.

Зазвичай точність, з якою етруски, а під їхнім впливом і римляни, вивчали різні явища природного і суспільного життя, пов'язують з надмірною забобонністю стародавніх народів, однак М.Еліаде під цією скрупульозністю вбачає особливу форму релігійного досвіду: через надзвичайне людина вступає у діалог з богом; це є результатом релігійної оцінки людьми конкретного, приватного і безпосереднього досвіду. Іншою стороною такого ставлення до дійсності є відданість різноманітним ритуалам, адже воля божества виражалася *hic et nunc*, тому важливо було знати, який з обрядів буде найбільш дієвим у кожному конкретному випадку⁴. Крім М. Еліаде, питання взаємовпливу етрусків та римлян вивчали О. Немировський, Н. Залеський, Л. Єльніцький, які є авторами численних публікацій, присвячених даній проблемі.

Оскільки етруски завжди вирізнялися педантичним ставленням до релігії, то основна група джерел розповідає про їхнє релігійне життя. Етрускам вдалося створити цілу науку, відому під назвою *disciplina etrusca*, що складалася з низки книг, які пояснювали будову світу, містили описи різноманітних ритуалів для підтримання світової гармонії. М. Крістофані висловлює здогад, що за збереження релігійних знань етрусків, накопичених протягом століть, можливо, був відповідальним римський сенат.

Disciplina etrusca включала в себе *libri fulgurales*, у яких було викладено етруске вчення про блискавку; *libri haruspicini*, де розповідалося про особливості тлумачення волі богів за нутрощами

тварин; *libri rituales*, де містилися детальні описи ритуалів, необхідних для дотримання у суспільному житті⁵. Крім вищезгаданих книг, існували ще *libri acheruntici*, що пояснювали уявлення етрусків про потойбічний світ, а також *libri Tagetici* та *libri Vegoici*, які містили вчення етрусських пророків *Tages* та *Vegoia*.

Згідно з Цицероном, *disciplina Etrusca* була зібрана і записана римлянином етрусського походження Авлом Цециною. Публікація *disciplina Etrusca* була значною подією для інтелектуального життя пізньої республіки, оскільки у цей період посилюється інтерес до спадщини попередніх епох, особливо етрусської.

Надзвичайно важливу роль відводили етруски уявленням про потойбічний світ, які були записані у спеціальні *libri acheruntici*. Ця назва зустрічається у тексті відомої ще з середини XIX ст. *Загребської мумії*, що, можливо, і є однією з *libri acheruntici*.⁶ Ця мумія разом з *liber linteus*, була придбана хорватським колекціонером Михайлом Баричем у 1848 р. Через сорок чотири роки, у 1892 р. було встановлено, що текст, написаний на бинтах, є етрусським. Довжина «книги» складає 13,5 м, а ширина – 33 см. Текст написаний червоними чорнилами і розміщений у 12 стовпчиків по 30 рядків кожен. Всього це понад 1200 слів, які описують релігійні церемонії, необхідні для дотримання протягом календарного року. Це найдовший етрусський текст серед відомих науці на сьогодні⁷.

Найімовірніше, *liber linteus* була створена у елліністичний період, будучи обов'язковим атрибутом етрусського жрецтва. Значний внесок у прочитання цього тексту було зроблено дослідником Франческо Ронкаллі у 1985 р. Він реставрував бинти, з яких складалася книга, а також визначив, що розбірливо написаний текст приблизно з 200 слів, розташований дещо окремо від 12 головних стовпчиків, є релігійним календарем жертвопринесень, прохань та молитов⁸.

Особливе місце належить трактату під назвою «Місячний бронтоскопічний календар, складений згідно з пророцтвами Тагеса», автором якого є римський антиквар етрусського походження Публій Нігідій Фігул. До нашого часу трактат зберігся у збірнику візантійського письменника Іоанна Ліда. Хоча цей твір Фігула дійшов у грецькому перекладі, однак автор мав перед собою етрусські оригінали, що дає змогу зарахувати роботу Фігула до власне етрусських джерел⁹.

«Місячний бронтоскопічний календар, складений згідно з пророцтвами Тагеса» поділяється на 12 місяців, кожен з яких нараховує 30 днів. Передбачення стосуються явищ природи, поведінки диких та домашніх тварин, комах, представників морської фауни. Автор згадує про епідемії, що загрожують всьому населенню міста чи окремим його представникам, проте більшість пророцтв стосується подій соціального

характеру. Згадані у творі події і факти дозволяють стверджувати, що календар було створено III ст. до Р.Х.¹⁰

Крім релігійної літератури, у етрусків існувала й художня література. Про це свідчать численні згадки у джерелах. Варрон повідомляє про етруські трагедії Волнія. У Плінія Старшого знаходимо імена письменників, твори яких до нашого часу не дійшли. Це Arruntius, Turranius Gratianus. На жаль, не збереглася й етруська історія у 20 книгах, написана у I ст. римським імператором Клавдієм з династії Юліїв з використанням етруських джерел¹¹.

Попри незадовільний стан збереженості пам'яток етруської писемності, вони дають змогу з'ясувати особливості етруської релігії, а також значення, яке вона займала у житті не лише етруського, але й римського суспільства, що у результаті потужних релігійних зв'язків між обома народами перейняло не лише мистецтво передбачення майбутнього (дивінацію), а й головну тріаду етруських богів – Юпітер (Тін) – Юнона (Уні) – Мінерва (Менрва).

На ранньому етапі римської історії серед величезної кількості богів і духів на чолі римського пантеону стояла тріада Юпітер-Марс-Квірін. Важливість вказаної тріади підтверджується кількома факторами. По-перше, жерці цих богів – фламینی – брали участь у найважливіших релігійних ритуалах римської громади і вважалися провідними серед інших священнослужителів, по-друге, боги цієї тріади лідирують за кількістю храмів у Римі та в інших містах Італії. Особливо вирізняється Юпітер, який очолював римський пантеон, а його культ у Капітолійському храмі став головним центром римської державної релігії¹².

Як і у римлян, в етрусків ключову роль відігравав **Юпітер (Тін)** – бог неба, громовержець, а також бог денного світла. Не даремно його символами були бик (дощ, родючість, гроза) та орел (сонце, світло). Пізні автори ототожнювали Тіна з Ураном. Про його місце в етруському пантеоні можна судити з того, що на бронзовій моделі печінки з П'яченци йому було виділено 4 частини¹³.

Загалом у Юпітера було багато іпостасей, іноді цілком протилежних. Тертуліан стверджує, що Варрон нараховував 300 різноманітних Юпітерів (Tert. Ad nationes. II).

Переповідаючи етруське вчення про блискавки, Сенека під ім'ям Юпітера говорить про Тіна. Той керував трьома видами блискавок і був правителем трьох з шістнадцяти небесних регіонів. Епітети відображають його функції бога-громовержця. У етруському пантеоні всього було 9 богів-громовержців. За Сенекою, блискавки, які посилав Тін (Юпітер), відрізнялися силою дії: перша (fulmen preasagum) була попередженням; друга (fulmen ostentorium) навіювала жах і могла бути послана лише за

згодою ради дванадцяти богів; третя (*fulmen peremptorium*) перетворювала все на попіл, Тін міг її використовувати за згодою вищих богів (*Sen. Nat.*, II, 40). Про цих богів відомо лише, що вони є дуже могутні і недоступні молитвам людей. Найімовірніше, під ними розумілись стихійні сили природи.

На етруських бронзових дзеркалах Тін зустрічається у сценах народження Менрви, любовних сценах з Уні, як арбітр між Турмс і Аплу, Лазою і Маріс; хоча іноді зображувався безбородим юнаком¹⁴.

У період правління у Римі етруської династії Тарквініїв у головній римській тріаді відбуваються зміни – на зміну Марсу та Квіріну приходять жіночі божества – Юнона (у етрусків – Уні) та Мінерва (Менрва у етрусків).

У етрусків **Уні** була богинею-покровителькою царської влади. Ототожнювалася з грецькою Герою та римською Юноною. На бронзовій табличці з Мурло вона єдина з усіх богів сидить на троні, а не на курульному кріслі, як Тін та інші боги. Художник зобразив її з покритою красом одягу головою. На моделі печінки з П'яченци ділянка з іменем Уні знаходиться неподалік від двох ділянок Тіна¹⁵. Входила до складу етруської тріади разом з Тіном і Менрвою¹⁶.

У м. Вейї Уні з епітетом *Regina* була покровителькою міста і його головним божеством. Цілком можливо, що вона номінально вважалася дружиною царя м. Вейї, який укладав з нею священний шлюб. Це може свідчити на користь східного походження культу Уні, адже схожий шлюб з богинею Ішхарою (або Іштар) уклав цар Урука Гільгамеш, популярний герой месопотамської міфології¹⁷. Після знищення Вейїв римляни, дотримуючись особливої релігійної церемонії „викликання” богині, відвезли її статую у своє місто і через чотири роки побудували храм Юноні на Авентині (*Liv. V.22.5*).

У Капуї було знайдено храм богині Уні. Він знаходився у східній частині міста, недалеко від воріт, присвячених Уні. На думку Н.Н. Залеського, культ богині Уні (або Юнони) склався у Капуї під впливом культу Гери Аргеї, що проник сюди з Посідонії, колонії Сибаріса. Під час розкопок у Капуї було знайдено ворота, присвячені Тіну (Юпітеру). Можливо, були ще й ворота, присвячені Менрві¹⁸.

Разом з Тіном та Уні, Менрва входила до головної тріади етруського, а потім і римського пантеону¹⁹. Її шанувували етруски, римляни і сабіни, хоча Варрон вважав її сабінською богинею²⁰. Менрва поєднувала функції богині материнства і покровительки породіль. Це свідчить про її походження від стародавньої богині-матері, яку знали ще з епохи неоліту-енеоліту. Менрва (Афіна, Мінерва) – одна з найголовніших богинь середземноморського пантеону. За поемами Гомера відомо, що Афіну (Менрву) шанувували у Трої. За значимістю Менрва іноді

переважає Тіна (Зевса). Корені цього явища можна вбачати у найдавнішому етапі розвитку міфології – матріархаті. Її символами були сова і змія.

Культ Менрви засвідчений вотивними написами VI-IV ст. до Р.Х. у місті Вейї, Санта-Марінелла, де було розкопано її храм, у Тарквініях, у Вульчі. Менрва – персонаж битви богів храму у Піргах. Знайдено також багато дзеркал із зображенням Менрви, Тіна, Туран, Аплу, Сефланса, Маріса, Херкле тощо. Загадкою є відсутність імені Менрви на моделі печінки з П'яченци. Не виключено, що вона записана там під ім'ям *Tue*²¹.

Менрва – покровителька ремісників. Про це свідчать її численні зображення. Такі ж функції зберегла і римська Мінерва, бо храм Мінерви на Авентині був місцем зборів писарів і акторів. Під її покровительством знаходилися трубочі. Плата вчителів позначалася словом, похідним від імені Мінерви. Про патронат цього божества над лікарями можна судити про її епітету “*Medica*”. Ремісники та митці у Римі влаштовували на її честь свята між 19-24 березня²². Супутницею Мінерви вважалась богиня безсмертя²³.

Отже, історія етруссько-римських культурних та релігійних зв'язків веде свій початок з епохи правління у Римі етрусської династії Тарквініїв. Саме цим періодом датується поява у Римі колегії гаруспиків, водночас відбуваються важливі зміни у римському пантеоні. Традиційні римські божества Марс і Квірін під етрусським впливом дещо втрачають свої позиції, а їм на зміну приходять жіночі божества Юнона (Уні) та Мінерва (Менрва), що є іпостасями богині-матері. Всі ці процеси знайшли свій відбиток у римській ритуальній практиці.

¹Грималь П. Цивілізація Древнього Рима / Пер. с франц. И. Эльфонд. – Екатеринбург-М., 2008. – С. 101-102

²Элиаде М. История веры и религиозных идей. – Том 2. – М., 2002. – С. 98-99

³Немировский А.И. Этруски: от мифа к истории. – М., 1983.

⁴Элиаде М. Указ.соч. – Т. 2. – С. 99.

⁵Cristofani M. The Etruscans: A New Investigation / Trans. by Brian Phillips. – London, 1979. – P. 85

⁶Тимофеева Н.К. Религиозно-символическая картина мира этрусков. – Новосибирск, 1980. – С.85

⁷Cristofani M. Op. cit. – P.88-89.

⁸The Religion of the Etruscans / Nancy Thomson de Grummond and Erika Simon, editors. – Chicago, 2006. – P. 10

⁹Ельницкий Л.А. Социально-политические аспекты «бронзоскопического календаря» Нигидия Фигула // ВДИ. – 1971. – №2. – С. 108

¹⁰Там же. – С. 114.

¹¹Немировский А.И. Указ. соч. – С. 164-165.

¹²Немировский А.И. Идеология и культура Раннего Рима. – Воронеж, 1964. – С. 87.

¹³Немировский А.И. Этруски. – С. 196.

- ¹⁴Мифологический словарь / Под.ред. Е.М. Мелетинского. – М., 1991. – С. 540.
¹⁵Немировский А.И. Этруски. – С. 192.
¹⁶Мифологический словарь / Под.ред. Е.М. Мелетинского. – М., 1991. – С. 563.
¹⁷Циркин Ю.Б. Мифы и легенды народов мира. Передняя Азия. – М., 2004. – С. 302.
¹⁸Залесский Н.Н. К истории этрусской колонизации в Италии в VII-IV вв. до н. э. Этруски в Кампании. – Л., 1965. – С. 47.
¹⁹Мифологический словарь. – С. 361.
²⁰Немировский А.И. Этруски.– С. 192.
²¹Там же. – С. 194.
²²Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; відп. ред. А.О. Білецький. – 2-ге вид. – К., 1989. – С. 47
²³Садовская И.Г. Мифология. – М.-Ростов н/Д., 2006. – С. 188

Н.С. Моисеенко (Санкт-Петербург, Россия)
**О ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ
 ПЕРВЫХ МОНЕТ КИЕВСКОЙ РУСИ**

Техника производства древнерусских монет достаточно часто обсуждалась исследователями. На день опубликования данной работы можно говорить о четырёх основных предполагаемых вариантах технологии изготовления сребреников и златников, выдвигаемых как учёными-металлургами, так и нумизматами-исследователями.

Первый из них был предложен И.Г. Спасским и до недавнего времени разделялся также М.П. Сотниковой¹. Данный вариант предполагал, что заготовки для сребреников отливались в закрытых (песчано-глинистых) складных формах, с вертикально расположенными литейными полостями кружков при заливке. После изъятия заготовок из форм сопряжёнными штемпелями производилась непосредственно чеканка монет.

Весомым аргументом в доказательстве истинности этого предположения И.Г. Спасский считал внешний вид целого ряда дефектов монетных кружков – свищей и «заливов». Вид гантелеобразного дефекта на монете № 128-7 Корпуса, по его мнению, образовался из-за того, что сорвавшаяся капля серебра, имея ничтожную массу, остыла, не успев провалиться до дна ёмкости, которая, следовательно, была расположена именно вертикально. Сопряжённость штемпелей подтверждалась постоянным соотношением ориентации рисунка лицевой и оборотной сторон в пределах одного выпускаемого типа (↑↓ - у златников и сребреников I типа и ↑↑ - у всех остальных). Все дефекты монетного поля трактовались И.Г. Спасским как «дефекты литья». Значительное количество сребреников со следами обрезывания трактовалось им как